



Monika Zemła-Kamińska\*  
Kraków

## Szkolnictwo i wychowanie w Osiedlu Dzieci Polskich Balachadi – Dżamnagar w Indiach w latach 1942–1946

### Abstract

The school in the Polish Children Camp of Balachadi-Jamnagar began to function in September 1942, when the second transport of Polish refugees arrived in India from Ashgabat. On March 27, 1944 its name was determined as the St. Andrew Bobola Public Primary School, with kindergarten, fifteen classes of primary school and one class of lower secondary school offered at the beginning. This article argues that as educational and cultural activities became extremely important for Polish children, the attitudes of their teachers and tutors helped to create a sense of community, patriotism and love for the homeland.

**Keywords:** Balachadi, Jamnagar, India, Polish refugee settlements, school, upbringing, education, children, orphans

**Słowa kluczowe:** Balachadi, Jamnagar, Indie, polskie osiedla uchodźców, szkoła, wychowanie, oświata, dzieci, sieroty

Celem artykułu jest przedstawienie i usystematyzowanie informacji na temat sposobu organizacji szkoły i opieki pozaszkolnej w Osiedlu Dzieci Polskich w Balachadi, wraz z uwzględnieniem liczebności dzieci w poszczególnych klasach, wykazu nauczycieli i wychowanków, przedmiotów nauczania i kwestii finansowania. Tematyka ta podejmowana była w opracowaniach ogólnych dotyczących Polaków w Indiach, np. w dysertacji naukowej *Druga Ojczyzna. Polskie dzieci tułacze w Indiach* (A. Bhattacharjee) czy pracach Janusza Wróbla<sup>1</sup>, a także w artykułach dotyczących tułaczki wojennej dzieci polskich oraz w tekstach o charakterze wspomnieniowym, napisanych przez byłych mieszkańców osiedli w Indiach.<sup>2</sup> Artykuł oparty został nie tylko na dokumentach

\* Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Historii i Archiwistyki, doktorantka; e-mail: monika.zemla-kaminska@up.krakow.pl; ORCID iD: 0000-0002-4457-8571

<sup>1</sup> Patrz: bibliografia.

<sup>2</sup> Chodzi tutaj m.in. o książkę pod red. L. Beldowskiego, 2002 czy o wspomnienia Wiesława Stypuły.

z archiwów i bibliotek polskich (AAN, IPMS, POSK, BUW), ale również z brytyjskich (TNA, BL). Oprócz archiwalnych sprawozdań, pism urzędowych, prywatnych kolekcji czy prasy, wykorzystano także dokumenty osobiste oraz unikatowe relacje ustne zgromadzone podczas wywiadów ze świadkami historii (w Polsce, Wielkiej Brytanii i Kanadzie) w ramach działalności Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń UP w Krakowie.

W wyniku przeprowadzonych przez Sowietów (w latach 1940–1941) czterech masowych deportacji ludności polskiej, poza granicami II Rzeczypospolitej znalazło się kilkaset tysięcy Polaków<sup>3</sup>. Zgodnie z założeniami okupanta deportowani mieli spędzić na zesłaniu resztę swojego życia. Sytuacja uległa zmianie, gdy 22 czerwca 1941 r. Niemcy, dotychczasowi sprzymierzeńcy Związku Sowieckiego, napadły na okupowane przez wojska radzieckie tereny. 30 lipca 1941 r. doszło do podpisania Układu Sikorski-Majski i ogłoszenia „amnestii” dla osób przebywających w więzieniach, łagrach lub obozach zesłańczych na terenie ZSRS. Dziesiątki tysięcy uchodźców udało się na południe Związku Sowieckiego, do miejsc formowania się armii polskiej. Ludność cywilna – kobiety, dzieci, starsi i niezdolni do walki zostali skierowani do polskich obozów uchodźczych na terenie Bliskiego Wschodu, Afryki, Indii, a później także do Meksyku i Nowej Zelandii. W Indiach w latach 1942–1948 funkcjonowało kilka takich ośrodków. Były to zarówno obozy tymczasowe (Bandra koło Bombaju, Malir koło Karaczi), przejściowe (Country Club w Karaczi, stanowiący punkt przertzutowy m.in. do Afryki) jak też osiedla stałe (ośrodek dla rodzin w Valivade-Kolhapur, sierociniec w Balachadi koło Dżamnararu).

Gdy do rządu RP w Londynie docierały informacje o trudnej sytuacji ludności polskiej w ZSRS i konieczności jak najszybszej ewakuacji, z pomocą przyszedł rząd Indii. Podczas prowadzonych rozmów na temat miejsca ulokowania dzieci polskich z pierwszych transportów z ZSRS do Indii, rozważano kilka możliwości, np. konwenty w prowincji Bihar, które okazały się być za małe, albo w Kalimpong (miejscowość górską w Himalajach), co ostatecznie odrzucono ze względu na zagrożenie ze strony Japonii. W końcu przyjęto propozycję maharadży księstwa Nawanagar – Jam Saheba Digvijaysinhji<sup>4</sup>, który zaoferował gościnę około tysiącu polskich sierot. Dzieci postanowiono ulokować nieopodal wioski Balachadi, leżącej na półwyspie Kathijawar, w prowincji Gudżarat. Czynnikiem przesądzającym wybór były m.in. dostateczna ilość wody pitnej na tych terenach oraz bliskość portu, ważna w razie konieczności ewakuacji dzieci z powodu działań wojennych<sup>5</sup>. Konsul RP w Bombaju

<sup>3</sup> Informacje zawarte w źródłach oraz te podawane od świadków wydarzeń są rozbieżne, jeśli chodzi o liczbę osób. deportowanych. Podaje się przedział od kilkuset tysięcy do nawet ponad miliona. Zob. A. Głowacki, 1998, D. Boćkowski, 1999, J. Siedlecki, 1990, P. Żaroń, 1990,

<sup>4</sup> Na zainteresowanie maharadży sprawą Polską zapewne wpłynęła jego znajomość i dobre relacje z Ignacym Janem Paderewskim, którego poznał w Szwajcarii, jeszcze w latach 20. XX w. Zob. M. Tumulec, 2013, s. 53

<sup>5</sup> IPMS, Kolekcja 129. Kira i Eugeniusz Banasińscy: sygn. 129.5, bp., E. Banasiński, konsul RP w Indiach do delegata NIK na obszar Iranu i Indii, Bombaj 7 lipca 1944.

Eugeniusz Banasiński, wraz z małżonką Kirą, natychmiast podjął się organizacji trzech transportów ewakuacyjnych z Aszhabadu do Indii<sup>6</sup>.

Trasa ewakuacji prowadziła przez irański Meshhed, Zahidan, Nok-Kundi do Kwety, a dalej do Dżamnagaru. Trzy główne transporty przybyły do Balachadi kolejno w lipcu, wrześniu i grudniu 1942 r. Liczyły łącznie ponad 600 dzieci<sup>7</sup>. Maharadzowie Nawanagaru i Patiala zaoferowali przyjęcie dodatkowych 5000 sierot, ale nie wcześniej niż w połowie 1943 r., co ostatecznie nie zostało zrealizowane<sup>8</sup>. Po rozprzestrzenieniu się wśród elit brytyjskich i hinduskich wieści o przybyciu do Indii polskich sierot, wiele rodzin wyraziło chęć ich adopcji na czas wojny<sup>9</sup>. Córka maharadży, księżniczka Hershah Kumari Ji, po latach wspominała: „Ojciec powiedział, że przyjeżdżacie [...] Pytaliśmy skąd przybyliście. Ojciec powiedział, że chce was adoptować i że przyjechaliście z Polski i że jesteście naszymi braćmi i siostrami. [...] Bapu powiedział «mieszkają w obozie, bo to ja go wybudowałem. Utrzymujemy go za nasze pieniądze. Adoptowaliśmy ich, gdyż władze kolonialne nie chciały, abyśmy ich przyjęli. To moja sprawa kogo adoptuję i utrzymuję. Na moim terenie i za własne pieniądze»”<sup>10</sup>.

O tym, jak ważne było dla dzieci wydostanie się ze Związku Sowieckiego i dotarcie do upragnionych Indii, może świadczyć fragment listu Tadeusza Lisieckiego, w którym opisuje spotkanie z małym chłopcem w jednym z tymczasowych sierocińców, jeszcze na terenie ZSRS, przed wyruszeniem ciężarówek w drogę powrotną: „[...] targając coś bardzo ciężkiego na plecach, jakby jakiś wór, idzie [chłopiec] wprost na nas i pyta po polsku, «czy my wiemy, gdzie jest ten wujcio z Indii, co to po polskie dzieci przyjechał?» Pytam, skąd ma takie wiadomości i skąd się tu wziął. Powiada, że był z mamą w kołchozie, ale mama umarła. Słyszał w kołchozie o takim wujciu, co przyjechał dzieci zabierać. Zabrał więc swoją młodszą siostrzyczkę Zosię i wybrał się w drogę. Drogę trochę znał, bo kiedyś był z matką w Kata Kurganie. [...] Szli dwa dni, nocowali gdzieś w jakimś chlewie. Ostatnich kilometrów mała Zosia (wiek około 3 lat) już wyciągnąć nie mogła, więc ją od czasu do czasu taskała na plecach”<sup>11</sup>.

Dużą rolę w rozlokowaniu dzieci polskich w Balachadi odegrała Kira Banasińska. W ramach wdzięczności otrzymała laurki od małych mieszkańców osiedla, wyrażające szczerą radość za pomoc w organizacji transportów ewakuacyjnych ze Związku Sowieckiego<sup>12</sup>.

<sup>6</sup> A. Bhattacharjee, 2014, s. 47–49.

<sup>7</sup> J. Wróbel, 2003, s. 92–98.

<sup>8</sup> AAN, Poselstwo RP w Teheranie: sygn. 592.64, k. 11, C.H Fuller, biuro sekretarza stanu przy G. Sztapie P.A.I.C do polskiego oficera łącznikowego w Bagdadzie, ewakuacja dzieci polskich przez Meshhed, 23 listopada 1942.

<sup>9</sup> IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. A.19.I.14, bp., J. Marlewski z MSZ do Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych, Londyn 6 maja 1942.

<sup>10</sup> Anu Radha, [film] *Mała Polska w Indiach*, TVP Białystok, 2013, [dostęp: 12 lipca 2020 <https://www.youtube.com/watch?v=BJ3CjV9sF8k>], wypowiedź córki maharadży.

<sup>11</sup> Cyt. za P. Szubarczyk, 2008, s. 58.

<sup>12</sup> IPMS, Kolekcja 129. Kira i Eugeniusz Banasińscy: sygn. 129.7, bp., laurki wykonane przez dzieci polskie dla Kiry Banasińskiej, Balachadi 1942.



Fotografia 1. Dzieci z II transportu ewakuacyjnego z Aszchabadu do Indii. Kweta 20 września 1942 r. ACDZWiP sygn.431.

Osiedle Dzieci Polskich zlokalizowane było nieopodal letniej rezydencji maharadży Nawanagaru, na lekkim wzniesieniu, w niewielkiej odległości od plaży i zatoki. Obóz składał się z budynków mieszkalnych, administracyjnych, sanitarnych, jadalni, kuchni i magazynów<sup>13</sup>. Plan osiedla został opracowany przez *Labour Department* rządu indyjskiego<sup>14</sup>. Załoga statku SS „Kościuszko” podarowała dzieciom flagę biało-czerwoną, która zawisła na obozowym maszcie<sup>15</sup>. Tak Balachadi zapamiętał Jerzy Tomaszek: „Baraki murowane, bez sufitu. [...] Około 30 dzieci w każdym. Wyposażenie to były łóżka z moskitierami i każdy miał do dyspozycji szafkę, żeby ten minimalny, niezbędny dobytek można było gdzieś ulokować. W każdym baraku stała taka gliniana stągiew z wodą do picia. [...] Podłogi nie było. Było klepisko gliniane. Były małe domki, w których [...] mieszkał personel nauczycielski. No i szkoła. Ale szkoła to była kawałek [drogi]. Do szkoły trzeba było chodzić. To było w budynku należącym do maharadży”<sup>16</sup>. Wyodrębniono również kilka działów: szkolny, wychowania, kulturalno-oświatowy, gospodarczo-materiałowy i sanitarny<sup>17</sup>.

<sup>13</sup> IPMS, Kolekcja 129. Kira i Eugeniusz Banasińscy: sygn. 129.2, bp., K. Banasińska, delegat PCK do zarządu głównego PCK, sprawozdanie z działalności PCK w Bombaju, 1 kwietnia 1942.

<sup>14</sup> IPMS, Ministerstwo Spraw Zagranicznych: sygn. A.11.E.536, bp., E. Banasiński, konsul RP w Bombaju do delegata NIK na obszar Iranu i Indii, 7 lipca 1944.

<sup>15</sup> N. Davis, 2015, s. 315.

<sup>16</sup> ACDZWiP, sygn. IV 139, wywiad z Jerzym Tomaszkiem przeprowadzony przez Annę Hejczyk i Mariusza Solarza, Szczawnica 4 września 2012.

<sup>17</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn.131.85, k. 59–72, W. Styburski, delegat MPiOŚ, sprawozdanie ogólne delegatury MPiOŚ w Indiach do końca maja 1943 r., Bombaj 21 czerwca 1943.

Do każdej młodszej grupy dzieci przydzielono opiekunkę. Komendantem obozu został kapelan wojskowy ks. Franciszek Pluta, a jego zastępczynią Zofia Rozwadowska. Ks. Pluta był surowym komendantem i wprowadzał w obozie musztrę wojskową. Niektórzy polscy delegaci zarzucali mu opieszałość i fałszowanie raportów, lecz w kręgach władz brytyjskich i hinduskich, jak też przez samego maharadżę był bardzo ceniony<sup>18</sup>.

Działalność dotycząca opieki nad uchodźcami polskimi w Indiach, czyli także sprawy szkolne w latach 1941–1942 były podporządkowane Konsulowi Generalnemu RP w Bombaju – Eugeniuszowi Banasińskiemu oraz delegatowi PCK na Indie, jego żonie Kirze. W maju 1943 r. przy nowo powstałej delegaturze Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej (MPiOS) utworzono urząd ds. szkolnych. We wrześniu tego samego roku powołano samodzielną delegaturę Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP), na czele z Michałem Goławskim. Inspektorem szkolnym w Indiach został Zdzisław Żerebecki. Najważniejszym zadaniem delegatury była organizacja szkół, ich zaopatrzenie w podręczniki i pomoce szkolne, nadzór nad lokalami i kadrami pedagogicznymi, a także prowadzenie świetlic, bibliotek i kursów oraz rozwój życia kulturalnego<sup>19</sup>. Po 1945 r. i cofnięciu uznania rządowi polskiemu w Londynie kierownictwo nad różnymi dziedzinami życia Polaków przejął Polski Komitet Opieki nad Uchodźcami<sup>20</sup>.

W przeciwieństwie do obozu Valivade, administrowanego przez rząd indyjski (jako przedstawiciela rządu brytyjskiego) a finansowanego przez rząd polski w Londynie, osiedle Balachadi było utrzymywane głównie ze zbiorów charytatywnych. Utworzono specjalny Fundusz Pomocy Dzieciom Polskim, na który trafiały zebrane przez wielu książy i zamożnych Hindusów pieniądze<sup>21</sup>. Powołano go w listopadzie 1942 r. Członkami zostali: E. Conran-Smith (rząd indyjski – dział spraw wewnętrznych), K. Banasińska (delegat MOS), siostra przełożona (w źródle brak szczegółowych danych) klasztoru Jezusa i Marii, arcybiskup Delhi, K. Fitze (przedstawiciel rządu brytyjskiego), O.K. Caroe (rząd indyjski – dział spraw zagranicznych), B.C.A Cook (rząd indyjski – dział finansów), Rai Bahadur S. N. Mukharji (indyjskie stowarzyszenie Czerwonego Krzyża), A. W. T Webb (arcybiskup Bombaju, sekretarz Polish Children's Fund)<sup>22</sup>. Fundusz wsparł także Polski Czerwony Krzyż<sup>23</sup>. Oprócz datków płynących z *Polish Children Fund*, zasilanego przez możnowładców, część wydatków pokrywał rząd polski w Londynie<sup>24</sup>. Zgodnie

<sup>18</sup> TNA, Foreign Office: Political Departments General Correspondence from 1906–1966: sygn. FO 371.36712, bp., Mr. Gilchrist (India Office) do Mr. Randall, report on Polish refugees in India, 5th november 1943.

<sup>19</sup> M. Ney-Krwawicz, 2014, s. 132.

<sup>20</sup> Polska szkoła na tułaczach szlakach Album. Fundacja „Archiwum Fotograficzne Tułaczy”. Warszawa 2004.

<sup>21</sup> A. Bhattacharjee, 2011, s. 233–234; Ł. Królikowski, 2008, s. 107; J. K. Siedlecki 2002, s. 33.

<sup>22</sup> BUW, sygn. 056919, Polish News vol. II. Bombaj 15 kwietnia 1943, nr 4, s. 44.

<sup>23</sup> J. Wróbel, 2008, s. 85–86.

<sup>24</sup> POSK, Rękopisy: sygn. Rps. 620, bp., W. S. Flisiński, opieka społeczna wygnańców polskich w ZSRR i po wyjściu z Rosji, Nowy Jork 1974; D. Pniewska, 2014, s. 30–32.

z informacją Departamentu Spraw Zewnętrznych brytyjskiego rządu Indii społeczeństwo indyjskie wpłaciło około 6 lakhów<sup>25</sup> (600 tys. rupii) na utrzymanie polskich uchodźców<sup>26</sup>.

Szkoła w Osiedlu Dzieci Polskich w Balachadi swoją działalność rozpoczęła we wrześniu 1942 r., czyli w momencie przyjazdu II transportu ewakuacyjnego z Aszchabadu do Indii. Podczas pierwszych prób zorganizowania szkolnictwa w obozie natrafiono na wiele problemów. Pojawił się dylemat, w jaki sposób podzielić dzieci na klasy i skąd wziąć program nauczania, podręczniki oraz potrzebne przybory szkolne. Kolejnym problemem był brak w pełni wykwalifikowanej kadry nauczycielskiej i wychowawczej. Analiza wypracowań szkolnych i wypowiedzi dzieci dokonana przez Irenę Wasilewską, pracownicę działu opieki Ambasady RP w Związku Sowieckim, w czasie inspekcji sierocińca jeszcze w Meszhedzie wykazała, że tragiczne doświadczenia zsyłki i śmierci najbliższych odcisnęły na dziecięcej psychice duże piętno, co odzwierciedlało się między innymi w sprawach szkolnych. Dlatego pedagogzy i wychowawcy stanęli przed bardzo trudnym zadaniem – przywrócenia w umysłach podopiecznych harmonii, pozwalającej nadrobić stracone lata edukacji<sup>27</sup>. Dodatkowo teren, na którym położone było osiedle, określano jako malaryczny<sup>28</sup>. Brakowało także odpowiedniego pomieszczenia, które mogłoby pełnić funkcję szkoły. Z pomocą po raz kolejny przyszedł maharadża, ofiarując jeden z budynków pałacowych, z którego wyodrębniono 10 klas. Oprócz tego na potrzeby szkoły zaadaptowano jeszcze jeden barak<sup>29</sup>.

Ze względów klimatycznych organizacja roku szkolnego wyglądała inaczej niż w przedwojennej Polsce. Na przełomie maja i czerwca oraz września i października zawieszano lekcje z powodu zbyt dużych upałów. Podobnie było w przypadku trwania monsunu letniego. Co roku wakacje rozpoczynały się przeważnie w maju.

Z dniem 27 marca 1944 r. szkoła otrzymała prawa publiczne. Na wniosek rady pedagogicznej zatwierdzona została również jej nazwa: Publiczna Szkoła Powszechna III stopnia im. Św. Andrzeja Boboli przy Zakładzie Wychowawczym w Osiedlu Dzieci Polskich w Balachadi-Dżamnar w Indiach<sup>30</sup>.

W 1942 r., a więc w początkowym okresie funkcjonowania osiedla, utworzono sześcioklasową szkołę powszechną z oddziałem przedszkolnym i pierwszą klasę gimnazjalną. Niestety, z powodu braku odpowiednich warunków, funduszy, a przede wszystkim wykwalifikowanej kadry nauczycielskiej, w obozie

<sup>25</sup> Tą samą sumę podaje kpt. A. W. T. Webb, zob. BL, India Office Records and Private Papers: Accountant General's Records: sygn. IOR.L.AG.40.1.131, bp., A.W.T. Webb Memorandum of information concerning european evacuees in India.

<sup>26</sup> A. Bhattacharjee, 2011, s. 233–234.

<sup>27</sup> J. Wróbel, 2008, s. 68.

<sup>28</sup> W. Stypuła, 2002, s. 117–119.

<sup>29</sup> W. Stypuła, 2011, s. 72

<sup>30</sup> IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie: sygn. A.74.32, bp., M. Gołowski, delegat MWRiOP w Indiach, sprawozdanie ogólne delegatury MWRiOP za I kwartał 1944 r., Bombaj 10 maja 1944.



nie udało się zorganizować szkoły średniej<sup>31</sup>. Pojawił się zatem problem z osobami, które ukończyły pierwszą klasę gimnazjalną. Młodzież chętną do dalszej nauki zaczęto wysyłać do szkół zorganizowanych m.in. w Valivade-Kolhapur, jak np. Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące im. Marii Curie Skłodowskiej, Liceum Pedagogiczne im. Stanisława Konarskiego czy Gimnazjum Kupieckie im. Karola Marcinkowskiego. Uczniów umieszczano też w szkołach zawodowych, np. Szkole Instruktorów Gospodarstwa Wiejskiego im. Stanisława Staszica, dwuletniej Szkole Rzemieślników Metalowców Warsztatowych czy Czeladniczo-Mistrzowskiej Szkole Krawieckiej. Dziewczeta, które w roku szkolnym 1942/43 zakończyły edukację w pierwszej klasie gimnazjalnej, zostały przeszkolone na siostry szpitalne<sup>32</sup>. Zapewniono im odpowiednie przygotowanie teoretyczne – poprzez wykłady z higieny, anatomii i fizjologii oraz praktyczne kursy doszkalające, a także językowe. Inna grupa dziewczynek pomagała naprawiać uszkodzoną odzież dla młodszych dzieci lub sprawowała nad nimi opiekę. Młodzieży szczególnie uzdolnionej dano możliwość uczęszczania do konwentów angielskich – na przykład już w styczniu 1943 r. grupa 10 dziewczynek (powyżej piętnastego roku życia) została ulokowana w St. Joseph Convent w Karaczi, gdzie uczyły się języka angielskiego na zaawansowanym poziomie<sup>33</sup>. Z kolei piętnastoosobowa grupa chłopców skierowana została na naukę do ośrodka Mount Abu<sup>34</sup>.

## Stan liczbowy dzieci w szkole

Na podstawie sprawozdania Henryka Hadały<sup>35</sup> – delegata Urzędu Oświaty na Indie, który wizytował osiedle Balachadi, można stwierdzić, że w grudniu 1942 r. w obozie przebywało w sumie 564 dzieci, w tym 489 w wieku szkolnym, oraz 75 młodszych. Wyodrębniono oddział przedszkolny, 15 klas szkoły powszechnej i I klasę gimnazjalną. Do klasy I uczęszczało łącznie 69 dzieci, II – 90, III – 87, IV – 86, V – 90, VI – 34, I gimnazjum – 33 dzieci. Liczba

<sup>31</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.88, k. 92–103; W. Styburski, delegat MPiOS, sprawozdanie i protokół z rozmów przeprowadzonych w osiedlu dzieci Kiranagar /Dżamnagar/ w dniach od 3 do 5 maja 1943 r., Bombaj 7 maja 1943.

<sup>32</sup> IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.28, bp., Z. Rozwadowska, zastępca komendanta osiedla w Balachadi, sprawozdanie ogólne z obozu Polskich Dzieci w Balachadi-Dżamnagar za miesiąc maj 1943 r., Balachadi 8 czerwca 1943.

<sup>33</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.88, k. 131–135, K. Banasińska, delegat MOS, odpowiedź na pismo H. Hadały z wizytacji osiedla Balachadi, 18 marca 1943.

<sup>34</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.88, k. 92–103, W. Styburski, delegat MPiOS, sprawozdanie i protokół z rozmów przeprowadzonych w osiedlu dzieci Kiranagar /Dżamnagar/ w dniach od 3 do 5 maja 1943 r., Bombaj 7 maja 1943.

<sup>35</sup> Henryk Hadała wizytował obóz Dzieci Polskich w Balachadi od 8 grudnia 1942 r. do 7 stycznia 1943 r. Sprawozdanie jest jednym z pierwszych dokumentów, mówiących o stanie liczebnym dzieci w osiedlu Balachadi w początkowym okresie jego funkcjonowania.

uczniów w poszczególnych klasach, nie wliczając oddziału przedszkolnego, wahała się od 25 do 35. Można zauważyć, że liczba chłopców i dziewczynek w całej szkole była prawie identyczna. Według danych najliczniejszą grupę, bo aż 321 osób, stanowiły dzieci młodsze uczęszczające do klas I–III szkoły powszechnej, z uwzględnieniem oddziału przedszkolnego.

Tabela 1. Stan liczebny szkoły powszechnej w Balachadi z dnia 20 grudnia 1942 r., z podziałem na poszczególne klasy

Klasa	Chłopcy	Dziewczynki	Razem
Oddział przedszkolny	43	32	75
I a	18	16	34
I b	21	14	35
II a	9	21	30
II b	14	16	30
II c	30	-	30
III a	15	14	29
III b	20	8	28
III c	15	15	30
IV a	12	18	30
IV b	12	13	25
IV c	22	9	31
V a	14	16	30
V b	10	20	30
V c	12	18	30
VI	9	25	34
I gimnazjum	15	18	33
Łącznie	291	273	564

Źródło: IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.15, bp., H. Hadała, delegat Urzędu Oświaty w Indiach, do MWRIOP, Sprawozdanie z organizacji szkolnictwa polskiego na terenie Osiedla Dzieci Polskich, Bombaj 25 stycznia 1943 r. (opracowanie własne).

Do grupy 75 dzieci, które zostały umieszczone w przedszkolu osiedla Balachadi należał Alfons Kunicki – obecnie mieszkaniec Kanady. Wspomina on pobyt w obozie z perspektywy kilkuletniego dziecka: „W Balachadi musieliśmy swoje zabawki robić. Np. ze szpulki z nici robiło się traktor. Brało się kawałek mydła, gumkę. Nakręcało się mydło. I to było jak traktorek”<sup>36</sup>.

Przedstawione poniżej dane liczbowe obejmują lata 1942–1945. Pokazują, w jaki sposób zmieniała się liczba uczniów w każdym kolejnym roku szkolnym. Zauważyć można tendencję spadkową. Dokumentacja nie zachowała się w całości. Istnieją nawet rozbieżności między liczbą dzieci w sprawozdaniach datowanych na ten sam okres.

<sup>36</sup> ACDZWiP, wywiad z Alfonsem Kunickim przeprowadzony przez Annę Hejczyk i Mariusza Solarza, Montreal, Kanada 21 maja 2014.

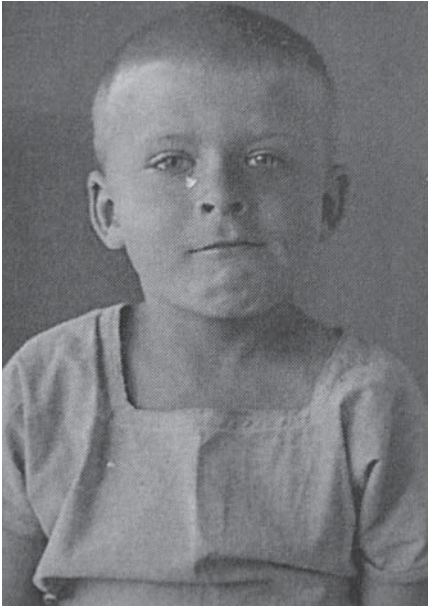


Tabela 2. Stan liczbowy dzieci uczęszczających do szkoły w osiedlu Balachadi w latach 1942–1945

Liczba dzieci w poszczególnych klasach (bez podziału na oddziały)	Przed-szkole	Klasa I	Klasa II	Klasa III	Klasa IV	Klasa V	Klasa VI	Klasa I gim.	Razem
Koniec 1942 r. <sup>I)</sup>	75	69 (ab)	90 (abc)	87 (abc)	86 (abc)	90 (abc)	34	33	564
I połowa 1943 r. <sup>II)</sup>	74	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	524
II połowa 1943 r. <sup>III)</sup>	45	42 (ab)	52 (ab)	76 (ab)	72 (ab)	60 (ab)	60 (ab)	-	407
I połowa 1944 r. <sup>IV)</sup>	26 <sup>V)</sup>	46 (ab)	47 (ab)	67 (ab)	61 (ab)	51 (ab)	59 (ab)	-	357
II połowa 1944 r. <sup>VI)</sup>	12	18 (a)	42 (ab)	40 (ab)	60 (ab)	60 (ab)	47 (ab)	-	279
I połowa 1945 r. <sup>VII)</sup>	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	-	253 <sup>VIII)</sup>
II połowa 1945 r. <sup>IX)</sup>	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	18	326 <sup>X)</sup>

<sup>I)</sup> IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.15, bp., H. Hadała, delegat Urzędu Oświaty w Indiach, do MWRiOP, Sprawozdanie z organizacji szkolnictwa polskiego na terenie Osiedla Dzieci Polskich, Bombaj, 25 stycznia 1943. <sup>II)</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn.131.85, k. 59–72, W. Styburski, delegat MPiOS, sprawozdanie ogólne delegatury MPiOS w Indiach do końca maja 1943 r., Bombaj 21 czerwca 1943. <sup>III)</sup> IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie: sygn. A.74.32, bp., M. Goławski, delegat MWRiOP w Indiach, Sprawozdanie z wizytacji szkoły powszechnej w Dżamnagar w dniach 5–6 listopada 1943 r., Bombaj 15 grudnia 1943. <sup>IV)</sup> Liczebność dzieci z 31 marca 1944 r. IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie: sygn. A.74.32, bp., M. Goławski, delegat MWRiOP w Indiach, sprawozdanie ogólne delegatury MWRiOP za I kwartał 1944 r., Bombaj 10 maja 1944. <sup>V)</sup> W styczniu 1944 r. przedszkole liczyło 26 dzieci polskich i 2 anglo-hinduskie w wieku od 2 do 6 lat. W lutym 1944 r. w przedszkolu pozostało 26 dzieci, ponieważ obcojęzyczne wyjechały. W tabeli uwzględniono stan na luty/marzec 1944 r. Zob. AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.86, k. 2–36; S. Dudryk-Darlewski, delegat MPiOS, sprawozdanie dziewiąte delegatury MPiOS w Indiach za styczeń 1944 r., Bombaj 21 lutego 1944., załączniki: ks. F. Pluta, komendant osiedla w Balachadi i J. Dobrostańska, kierownik działu kulturalno-oświatowego w Balachadi sprawozdanie szkolne oraz sprawozdanie z działu kulturalno-oświatowego w Balachadi za miesiąc styczeń 1944 r., Balachadi 2 lutego 1944. <sup>VI)</sup> IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie: sygn. A.74.32, bp., M. Goławski, delegat MWRiOP w Indiach, sprawozdanie ogólne delegatury MWRiOP za III kwartał 1944 r., Bombaj 31 października 1944. <sup>VII)</sup> IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.16, bp., M. Goławski, delegat MWRiOP w Indiach, sprawozdanie ogólne za II kwartał 1945 r., Bombaj 3 września 1945. <sup>VIII)</sup> Z innych danych wynika, że na dzień 26 stycznia 1945 r. w Balachadi przebywało ok 400 dzieci. Zob. TNA, Foreign Office: Political Departments General Correspondence from 1906–1966, sygn. FO 371.51153, bp., E. Grigg, accommodation of Polish refugees in India, 26th January 1945. <sup>IX)</sup> TNA, Treasury: Overseas Finance Division: Registered Files, sygn. T 236.1391, bp., S. Dudryk-Darlewski, fortnightly census of Polish Refugees in various camps in India, 31 st of August 1945. <sup>X)</sup> W tej liczbie zawarte zostały także osoby powyżej 18. roku życia. Łącznie 49 osób.

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów archiwalnych z AAN w Warszawie i TNA w Londynie oraz IPMS w Londynie.



Fotografia 2. Alfons Kunicki w Indiach. ACDZWiP, sygn. 561.

Przez cały okres funkcjonowania osiedla liczba dzieci w poszczególnych klasach zmieniała się z miesiąca na miesiąc. Przydział do poszczególnych grup wiekowych nie był do końca jasny. Nie brano pod uwagę, na jakim etapie nauczania były dzieci przed wywózką, a raczej – jaki poziom wiedzy posiadały po trudnych przeżyciach na zesłaniu. Po kilku tygodniach nauki uczniów często przepisywano do wyższej klasy. Zdarzało się, że w jednej grupie różnica wieku wynosiła nawet kilka lat. „W Balachadi spędziłam może dwa, trzy lata.” – wspomina Stefania Kuczerawy. „To był pierwszy obóz, same sieroty w nim były. Tam cywili nie było. Kiedy przyjechałam, bracia mnie nie poznali, ale cieszyli się. Płakałam z radości, bo to była długa rozłąka. Oni myśleli, że mnie już nie zobaczą. A ksiądz [Franciszek Pluta] ze względu na moje wykształcenie zapytał, po co tam przyjechałam. Powiedziałam: «do braci». [Ksiądz odrzekł:] «Tu gimnazjum nie ma. Ty musisz jechać do drugiego obozu». «Ja nie jadę, bo muszę być z braćmi». Musiałam powtarzać drugi rok szóstej klasy, ale bracia byli zadowoleni”<sup>37</sup>. W związku z tym, że Balachadi znajdowało się na terenie malarycznym, w czasie epidemii frekwencja w szkole spadał w skrajnych przypadkach nawet do 20%. Część dzieci wymagała rekonwalescencji, dlatego wysyłano je np. do sanatorium w Panczani.

<sup>37</sup> ACDZWiP, wywiad ze Stefanią Kuczerawy przeprowadzony przez Katarzynę Odrzywołek i Mariusza Solarza, Birmingham, Wielka Brytania 17 października 2013.

W pierwszym roku funkcjonowania osiedla mieszkało w nim 564 dzieci. Z każdym kolejnym liczbą ta malała. Jeżeli zaistniała taka konieczność, dzieci przenoszono do innych klas, nie czekając na kolejny rok szkolny. Oddział przedszkolny funkcjonował na pewno do końca roku 1944 r. W roku szkolnym 1945/46 w Indiach istniały już tylko 3 polskie przedszkola w osiedlu Valivade-Kolhapur<sup>38</sup>. Po ukończeniu 6. roku życia dzieci przenoszono do I klasy szkoły powszechnej. W 1942 r. działało 15 oddziałów szkoły powszechnej, natomiast 2 lata później, pod koniec 1944 r., tylko 11. Klasa I gimnazjum istniała do połowy 1943 r., a następnie reaktywowana została ponownie w roku szkolnym 1945/46. Z osiemnastoosobową grupą pracowało kilku nauczycieli ze szkoły powszechnej.

## Nauczyciele i wychowawcy

Kadrę nauczycielską i rolę opiekunek pełniły osoby dorosłe, które dotarły do obozu wraz z dziećmi w pierwszych trzech transportach ewakuacyjnych. W sprawozdaniach z osiedla komendantura wielokrotnie podkreślała konieczność przysyłania większej liczby osób z odpowiednimi kwalifikacjami. Biorąc pod uwagę fakt, iż w każdym z obozów zapotrzebowanie na takie osoby było duże, prośby nie zawsze spełniano. W grupie nauczycieli i wychowawców przeważały kobiety. Według ustalonego budżetu, na 25 dzieci przypadła jedna nauczycielka. Dodatkowo wydelegowano również wychowawczynię, które opiekowały się dziećmi w czasie wolnym. W 1942 r. kierownictwo szkoły powierzono Marii Skórczynie, która przed rozpoczęciem II wojny światowej ukończyła biologię i kursy pedagogiczne na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. Kierowniczkami szkoły były: Waleria Tyszkiewicz, Cecylia Stachoń, a od sierpnia 1944 r. Helena Krzętowska<sup>39</sup>. Przedszkolem natomiast kierowała Janina Dobrostańska, a jej zastępczynią przez pewien czas była Franciszka Głodkowa<sup>40</sup>.

Liczba nauczycieli, jak i piastowane przez nich funkcje zmieniały się w zależności od potrzeb. Przez cały okres funkcjonowania osiedla personel nauczycielski i wychowawczy stanowili: Stefania Bielska, Maria Bobolska, Halina Brunerowa, Zofia Czerwiowska, Maria Janasowa, Helena Krzętowska, Maria Laszkiewicz, Antoni Maniak (nauczyciel wychowania fizycznego), Zofia Maruniak, Jadwiga Masewicz, Stanisława Piskozubowa, ks. Franciszek Pluta, Helena Polańska, Emilia Pokrzywowa, Janina Ptakowa, Maria Różańska, Maria Rutkiewicz, Franciszka Sitowa, Rozalia Skarżeńska, Cecylia Stachoń

<sup>38</sup> W. Chmielewski, 2019, s. 99.

<sup>39</sup> IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie: sygn. A.74.32, bp., M. Gołowski, delegat MWRiOP w Indiach, sprawozdanie ogólne delegatury MWRiOP za III kwartał 1944 r., Bombaj 31 października 1944.

<sup>40</sup> IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.28, bp., Z. Rozwadowska, zastępca komendanta osiedla w Balachadi, sprawozdanie ogólne z obozu Polskich Dzieci w Balachadi-Dżamnagar za miesiąc maj 1943 r., Balachadi 8 czerwca 1943.

(od połowy 1944 r. przebywała na bezpłatnym urlopie w sanatorium w Pancz-  
gani z powodu złego stanu zdrowia), Irena Styczyńska, Zofia Tukanowicz, Wa-  
leria Tyszkiewicz, Wanda Woronowicz, Feliks Wronko (nauczyciel historii),  
Maria Wierzbicka, Stefania Ziarnicka<sup>41</sup> oraz brat Franciszek Zuntych i brat Ste-  
fan Soltys – dwójka misjonarzy przybyłych z Birmy. Duchowni nie posiadali  
wykształcenia pedagogicznego, jednak dobra znajomość języka angielskiego  
przesądziła o tym, że zaczęli wykładać ten przedmiot<sup>42</sup>. Pod koniec 1943 r. 75%  
(9 osób) nauczycieli w Osiedlu Dzieci Polskich miała odpowiednie kwalifika-  
cje, pozostałe 3 osoby takich uprawnień nie posiadały. Z dokumentów można  
także wywnioskować, że spośród 12 nauczycieli 5 to mężczyźni, zaś 7 – kobie-  
ty. Dodatkowo przy wychowaniu dzieci szkolnych pomagało 6 pań, natomiast  
45 przedszkolakami opiekowały się 2 kobiety<sup>43</sup>. Średnia liczba godzin wykła-  
dowych nauczyciela tygodniowo wahała się od 24 do 28.

Zgodnie z ustaleniami poczynionymi podczas rozmów delegatów MPiOŚ  
na Indie – Wiktora Styburskiego i Kiry Banasińskiej z komendantem Osiedla  
Dzieci Polskich ks. Plutą i jego zastępcą, a także kierownikami poszczególnych  
działów ustalono, że od 1 czerwca 1943 r. zmianie ulegnie wysokość wypła-  
canych do tej pory pensji. Na wniosek komendanta delegatura zmniejszyła

<sup>41</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.86, k. 2–36; S. Dudryk-Darlewski, delegat MPiOŚ, sprawozdanie dziewiąte delegatury MPiOŚ w Indiach za styczeń 1944 r., Bombaj 21 lutego 1944., załączniki: ks. F. Pluta, komendant osiedla w Balachadi i J. Dobrostańska, kierownik działu kulturalno-oświatowego w Balachadi sprawozdanie szkolne oraz sprawozdanie z działu kulturalno-oświatowego w Balachadi za miesiąc styczeń 1944 r., Balachadi 2 lutego 1944; IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie: sygn. A.74.32, bp., M. Goławski, delegat MWRiOP w Indiach, Sprawozdanie z wizytacji szkoły powszechnej w Dżamnagar w dniach 5–6 listopada 1943 r., Bombaj 15 grudnia 1943; AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.86, k. 68–101; S. Dudryk-Darlewski, delegat MPiOŚ w Indiach, sprawozdanie delegatury MPiOŚ w Indiach za luty 1944 r., załączniki: sprawozdanie szkolne, sprawozdanie z działu wychowania oraz działu kulturalno-oświatowego w Balachadi za miesiąc luty 1944 r., Bombaj 14 marca 1944; BL, India Office Records and Private Papers, Accountant General's Records: sygn. IOR.L.AG.40.1.168 t. 3, bp., The list of the employees of the Polish Children's Camp at Jamnagar – whom must be deducted from their 3-months gratuities the sum; IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego: sygn. A.19.II.6, bp., Wykaz nauczycieli i personelu administracyjnego zatrudnianego w szkolnictwie polskim w Indiach wg. stanu na 1 września 1944; IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.22, bp., Liaison Officer, Report of the school at Polish children's camp, Balachadi for the month of September, 1944; IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego: sygn. A.19.II.133, bp., ks. F. Pluta, komendant osiedla Balachadi do delegatury MWRiOP w Indiach, książka kasowa, wydatki budżetowe szkoły powszechnej osiedla Balachadi – Dżamnagar, wrzesień 1943; IPMS, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej: sygn. A.18.50, bp., R. Skarżeńska kierownik działu wychowania w osiedlu Balachadi, do MPiOŚ, sprawozdanie z działu wychowania za wrzesień 1944; IPMS, Kolekcja Stanisława Kota: sygn. KOL. 25.25A, bp., A. Głogowski, wykaz osób wysłanych z dziećmi do Indii przez delegaturę w Aszchabadzie, Teheran 5 października 1942.

<sup>42</sup> W. Stypuła, 2011, s. 70.

<sup>43</sup> IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie: sygn. A.74.32, bp., M. Goławski, delegat MWRiOP, sprawozdanie ogólne delegatury MWRiOP za III kwartał 1944 r., Bombaj 31 październik 1944.

wysokość płac kierowników, nauczycieli i wychowawców (średnio o 20 rupii). Jednocześnie pensja komendanta osiedla została zwiększona. Ustalono również, że pracownicy wykwalifikowani i pracujący dobrze otrzymują pełne wynagrodzenie, tak samo jak pracownicy niewykwalifikowani, którzy praktyką i wydajnością dorównują pracownikom wykwalifikowanym. Każdy pracownik powoływany był do pracy na okres próbny (2 miesiące), po którym mógł zostać zwolniony, delegowany do nauczania innego przedmiotu lub przeniesiony do pozostałych działów. W zależności od zapotrzebowania w danej sferze komendant osiedla mógł też kierować pracownikami do innych zadań<sup>44</sup>.

Nauczyciele i wychowawcy pełnili w życiu dzieci bardzo ważną rolę, często zastępując utraconych zbyt wcześnie rodziców i najbliższych. Opiekunowie z całym zaangażowaniem starali się stworzyć atmosferę domu. W zamian dzieci obdarzyły ich szczególnym zaufaniem<sup>45</sup>. We wspomnieniach zachował się obraz zazwyczaj dobrych i opiekuńczych wychowawców, ale lubiących trzymać dyscyplinę: „W każdym baraku była wychowawczyni. Mówiliśmy, że wszystkie te wychowawczynie były dobre, oprócz jednej [...] Na ogół rzetelni ludzie to byli, [...] dobrze nas traktowali”<sup>46</sup>. „Ksiądz kpt Pluta Franciszek był ostry. Kijka nie żałował. Zresztą wychowawczyni moja – Styczyńska, też chodziła z trzcinką. Też nie żałowała. Musieli trzymać reżim, bo towarzystwo rozbisurmanione. Religii uczyła pani Ptakowa Janina. Bardzo sympatyczna opiekunka”<sup>47</sup>. „Nie jesteście już sierotami. Teraz jesteście Nawanagaryjczykami, a ja jestem Bapu, ojcem wszystkich Nawanagaryjczyków, a więc i waszym ojcem!”<sup>48</sup> – takimi słowami maharadża Jam Saheb przywitał przybyłe z Rosji Sowieckiej dzieci. Deklaracja ta wywarła na sierotach ogromne wrażenie emocjonalne i częściowo zniwelowała poczucie osamotnienia.

## Program nauczania, przedmioty, książki i pomoce szkolne

Początkowo wielką przeszkodą uniemożliwiającą normalne prowadzenie lekcji był całkowity brak opracowanego planu nauczania i podręczników. Dopiero na przełomie 1942/1943 r. Komisja Szkolna w Teheranie przesłała ustalony program<sup>49</sup>. Na początku lekcje były zapisywane na tablicy lub dyktowane.

<sup>44</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.88, k. 92–103; W. Styburski, delegat MPiOS, sprawozdanie i protokół z rozmów przeprowadzonych w osiedlu dzieci Kiranagar /Dżamnagar/ w dniach od 3 do 5 maja 1943 r., Bombaj 7 maja 1943.

<sup>45</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.89, k. 34–38; J. Litewski, konsul generalny RP w Bombaju, do MSZ w Londynie, sprawozdanie konsula Litewskiego z pobytu w Dżamnagarze, Bombaj 17 stycznia 1945.

<sup>46</sup> ACDZWiP, wywiad z Alfonsem Kunickim przeprowadzony przez Annę Hejczyk i Mariusza Solarza, Montreal, Kanada 21 maja 2014.

<sup>47</sup> ACDZWiP, sygn. IV 220, wywiad ze Zbigniewem Bartoszem przeprowadzony przez Annę Hejczyk, Kraków 22 sierpnia 2016.

<sup>48</sup> A. Bhattacharjee, 2014, za Wiesławem Stypułą, s. 139.

<sup>49</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.85, k. 60–62; W. Styburski, delegat MPiOS w Indiach, sprawozdanie ogólne delegatury MPiOS w Indiach do końca maja 1943 r., Bombaj 21 czerwca 1943.



Z powodu braku podręczników i zeszytów dzieci notowały wszystko na luźnych kartkach papieru. Następnie obozowe szwaczki łączyły kartki w skrypty, które wykorzystywali uczniowie w następnych latach<sup>50</sup>.

Biblioteki najpierw uzupełniano książkami подарowanymi przez żołnierzy i marynarzy przybywających do Indii, potem, wraz z napływem gotówek, zamawiano je u wydawców w Anglii (Minerwa, Kolin i Orbis, Książnica Polska), Szkocji (Składnica Księgarska), a nawet sprowadzano od Światowego Związku Polaków z Ameryki<sup>51</sup>. Delegatura MWRiOP dokonywała też zakupu podręczników na Środkowym Wschodzie, w Jerozolimie i Bejrucie. Wydawaniem podręczników w Indiach zajmowała się m.in. firma Longmans Green z Bombaju, z którą umowę zawarła centrala w Londynie<sup>52</sup>. Poziom nauczania znacznie wzrósł od momentu otrzymania drukowanych podręczników. Nowe książki co jakiś czas dostarczano do osiedla. W listopadzie 1943 r. szkoła w Balachadi posiadała na stanie 612 podręczników, z czego około połowę stanowiły podręczniki w języku angielskim<sup>53</sup>. Książki, które mogło rozdysponować MWRiOP, pod koniec 1943 r. zostały dostarczone do Bombaju z Bliskiego Wschodu w trzech transzach: 20 września, 10 listopada i 15 grudnia. Publikacje zostały przekazane do 5 szkół powszechnych na terenie Indii (3 szkoły w Valivade-Kolhapur, 1 szkoła w Balachadi-Dżamnagar oraz 1 szkoła w obozie przejściowym w Karaczi). Łącznie przysłano 1125 egzemplarzy. Z tabeli załączonej do sprawozdania wynika, że Ministerstwo rozesłało łącznie nie 1125, a 1146 książek<sup>54</sup>. Wśród wymienianych pozycji znalazły się: elementarze Falskiego, czytanki dla klas II–IV, katechizmy, podręczniki do arytmetyki, historii, geografii i przyrody, a także ponad 500 egzemplarzy do nauki języka angielskiego.

„Przedmioty to były takie normalne, jak w polskiej szkole – język polski, matematyka, geografia, historia, przyroda, [...] angielski. Myśmy się od razu zaczęli uczyć języka angielskiego, co było nietypowe dla polskiej szkoły”<sup>55</sup> wspomina Jerzy Tomanek. Poniżej, w tabeli 3., ukazane zostało zestawienie przedmiotów nauczania w szkole w Balachadi w roku szkolnym 1942/43.

<sup>50</sup> L. Pluta, 2015, s. 306.

<sup>51</sup> E. Maresch (Polnik), 2002, s. 53.

<sup>52</sup> IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A 23.14, bp., M. Goławski, delegat MWRiOP w Indiach do E. Banasińskiego, konsula generalnego RP w Bombaju, 22 maja 1944.

<sup>53</sup> IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie: sygn. A.74.32, bp., M. Goławski, delegat MWRiOP w Indiach, Sprawozdanie z wizytacji szkoły powszechnej w Dżamnagar w dniach 5–6 listopada 1943 r., Bombaj 15 grudnia 1943.

<sup>54</sup> IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie: sygn. A.74.32, bp., M. Goławski, delegat MWRiOP w Indiach, sprawozdanie ogólne delegatury MWRiOP za IV kwartał 1944.

<sup>55</sup> ACDZWiP, sygn. IV 139, wywiad z Jerzym Tomaszkiem przeprowadzony przez Annę Hejczyk i Mariusza Solarza, Szczawnica 4 września 2012.



Tabela 3. Liczba godzin poszczególnych przedmiotów w szkole powszechnej i I klasie gimnazjalnej Osiedla Dzieci Polskich w Balachadi w wymiarze tygodniowym. Stan z 20 grudnia 1942 r.

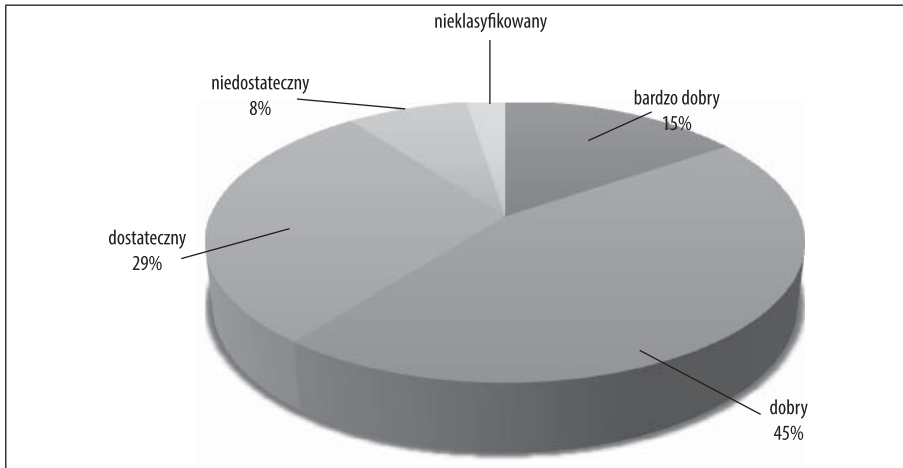
Nazwa przedmiotów	Klasa I	Klasa II	Klasa III	Klasa IV	Klasa V	Klasa VI	Klasa I gimnazjum
Religia	2	2	2	2	2	2	2
Język polski	6	6	6	6	6	6	6
Czytanie i ortografia	1	1	1	1	1	1	1
Łacina	-	-	-	-	-	-	4
Arytmetyka	4	4	4	4	4	4	4
Historia	-	-	-	2	3	3	4
Geografia	-	-	-	2	3	2	3
Przyroda	-	-	2	2	2	2	2
Rysunki	1	2	1	1	1	1	1
Zajęcia praktyczne	1	2	2	1	1	1	1
Ćwiczenia cielesne	2	2	2	1	1	1	1
Śpiew	1	1	1	1	1	1	-
Język angielski	3	4	5	5	5	5	6
Higiena	-	-	-	-	-	1	1
Łącznie	21	24	26	28	30	30	36

Źródło: IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.15, bp., H. Hadała, delegat Urzędu Oświaty w Indiach, do MWRIOP, Sprawozdanie z organizacji szkolnictwa polskiego na terenie Osiedla Dzieci Polskich, Bombaj 25 stycznia 1943 r. (opracowanie własne).

Tabela 4. Klasyfikacja za I okres nauczania w roku szkolnym 1943/44 z września 1943 r.

Klasa	Liczba dzieci w klasie	Bardzo dobry	Dobry	Dostateczny	Niedostateczny	Nieklasyfikowany
I a	42	6	9	20	5	2
II a	26	8	11	5	1	1
II b	26	7	8	8	2	1
III a	25	5	12	6	2	-
III b	25	2	16	6	1	-
III c	26	2	15	9	-	-
IV a	34	1	16	10	5	2
IV b	38	4	16	16	1	1
V a	28	5	16	4	3	-
V b	32	9	15	5	3	-
VI a	29	-	17	9	1	2
VI b	31	7	12	8	4	-
Łącznie	362	56	163	106	28	9

Źródło: IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie, sygn. A.74.32, bp., M. Goławskiego, delegat MWRIOP do MWRIOP, sprawozdanie z wizytacji szkoły powszechnej w Dżamnagar 5–6 listopada 1943 r., Bombaj 15 grudnia 1943 r. (opracowanie własne).



Wykres 1. Procentowe zestawienie ocen z klasyfikacji uczniów ze szkoły w Balachadi z września 1943 r.

Źródło: IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie: sygn. A.74.32, bp., M. Goławski, delegat MWRIOP do MWRIOP, sprawozdanie z wizytacji szkoły powszechnej w Dżamnagar 5–6 listopada 1943 r., Bombaj 15 grudnia 1943 r. (opracowanie własne).

We wszystkich klasach wymiar godzin religii, języka polskiego i ortografii oraz arytmetyki był taki sam. W klasach I–III nie prowadzono zajęć z historii i geografii, natomiast lekcje łaciny odbywały się tylko w klasie gimnazjalnej. W młodszych grupach postawiono także na rozwój umiejętności praktycznych i artystycznych. W programie nauczania dla wszystkich uczniów przewidziano lekcje z języka angielskiego. W plan wpisano też jedną lub dwie godziny gimnastyki tygodniowo oraz siatkówkę i koszykówkę, a także kąpiele morskie. Poniżej przedstawiono dane dotyczące klasyfikacji w szkole Osiedla Dzieci Polskich w Balachadi we wrześniu 1943 r.

Analizując dostępne dane zauważa się, że poziom nauczania w szkole Osiedla Dzieci Polskich w Balachadi był dobry. Spośród wszystkich uczniów prawie 90% otrzymało promocję do następnej klasy, z czego połowa uzyskiwała ocenę „dobry”. Najwyższy stopień uzyskało 15% wszystkich dzieci z osiedla. Z różnych powodów 3% uczniów nie zostało sklasyfikowanych.

Wśród przyborów szkolnych, które przysłano do osiedla, można wymienić: kompas, magnes, kolby, podstawki do próbek, igłę magnetyczną, kwas solny, opłuki żelaza, cylindry, szczypce, termometr, atlas, mapy, zeszyty, atrament, ołówki, kartony, szydełko, włóczkę, gwoździe, a także płyty gramofonowe z polskimi pieśniami – *Boże coś Polskę*, *Rota*, *Serdeczna Matko, Krakowiaki*<sup>56</sup>. Specjalne zamówienie składała także kierowniczka oddziału

<sup>56</sup> IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.28, bp., W. Tyszkiewicz, kierownik szkoły powszechnej w Balachadi, do delegata MWRIOP w Indiach, zaopatrzenie szkoły w Balachadi w przybory szkolne, Balachadi 1 lipca 1944.

przedszkolnego – plastelina kolorowa, piłki, skakanki, przybory do pisania, łopatki, grabki, układanki obrazkowe, kredki drewniane, ołówki, tabliczki, kleje, lalki i klocki<sup>57</sup>. Opiekunki dbały też o rozwój umysłowy dzieci, organizując oprócz zabaw, liczne występy taneczne, śpiewy, recytacje wierszy i spacery. Szczególną uwagę zwracano na stan zdrowia małych dzieci, poddając je badaniom lekarskim. Regularnie sprawdzano także uzębienie oraz podawano witaminy, żelazo i tran. Dzieci zostały też zapobiegawczo zaszczepione przeciwko cholercie i ospie<sup>58</sup>.

## Opieka i zajęcia pozaszkolne

Podstawowym celem działalności społeczno-kulturowej była walka z analfabetyzmem, a także pobudzenie do samokształcenia<sup>59</sup>. Jeszcze na początku 1943 r. dział kulturalno-oświatowy funkcjonował na niezadawalającym poziomie. Brakowało funduszy. Z miesiąca na miesiąc osoby odpowiedzialne za prawidłowy rozwój intelektualny dzieci – nauczyciele i wychowawcy, starali się poprawić funkcjonowanie obozu w tym zakresie. Podczas wizytacji osiedla w maju 1943 r. delegat MPIOS na Indie – Wiktor Styburski, przekazał kwotę w wysokości 2 tys. rupii na urządzenie świetlicy, która miała służyć przede wszystkim dzieciom<sup>60</sup>. Wyznaczono oddzielny budynek, który w rzeczywistości był barakiem mieszkalnym z cementową podłogą. Świetlica była dostępna zarówno dla dzieci, jak i dorosłych. W niedługim czasie odbyła się w niej akademicka ku czci Kopernika, a także wieczór śpiewów i tańców regionalnych przy ognisku. Taka działalność pomagała przystosować się dzieciom do nowej rzeczywistości<sup>61</sup>.

Kierowniczką świetlicy została Jadwiga Masewicz, odpowiedzialna za dział kulturalno-oświatowy. 14 stycznia 1944 r. przekazała kierownictwo Janinie

<sup>57</sup> IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.28, bp., J. Dobrostańska, kierownik przedszkola w osiedlu w Balachadi, do delegata MWRiOP w Indiach, zaopatrzenie przedszkola w Balachadi w przybory szkolne 1943–1944, Balachadi 10 września 1943.

<sup>58</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.86, k. 2–36; S. Dudryk-Darlewski, delegat MPIOS, sprawozdanie dziewiąte delegatury MPIOS w Indiach za styczeń 1944 r., Bombaj 21 lutego 1944., załączniki: ks. F. Pluta, komendant osiedla w Balachadi i J. Dobrostańska, kierownik działu kulturalno-oświatowego w Balachadi sprawozdanie szkolne oraz sprawozdanie z działu kulturalno-oświatowego w Balachadi za miesiąc styczeń 1944 r., Balachadi 2 lutego 1944.

<sup>59</sup> IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.31, bp., Z. Kaczyński, minister MWRiOP, Instrukcja MWRiOP w sprawie upowszechnienia kultury i oświaty pozaszkolnej na ternie MWRiOP, 20 czerwca 1944.

<sup>60</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.88, k. 92–103; W. Styburski, delegat MPIOS, sprawozdanie i protokół z rozmów przeprowadzonych w osiedlu dzieci Kiranagar /Dżamnagar/ w dniach od 3 do 5 maja 1943 r., Bombaj 7 maja 1943.

<sup>61</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.85, k. 60–62; W. Styburski, delegat MPIOS w Indiach, sprawozdanie ogólne delegatury MPIOS w Indiach do końca maja 1943 r., Bombaj 21 czerwca 1943.

Dobrostańskiej, ponieważ została przeniesiona do działu szkolnictwa, jako nowa nauczycielka<sup>62</sup>.

W lutym 1944 r. przygotowano program prac działu kulturalno-oświatowego, który ściśle określał zakres aktywności pozaszkolnej. Fundamentalnym zadaniem tej sfery było zapewnienie młodzieży rozwoju kulturalnego poprzez stały dostęp do biblioteki, gazet i radia, a także przygotowanie do wystąpień społecznych dzięki organizowanym przedstawieniom teatralnym i recytacjom. Pracownicy tego działu odpowiadali również za zapewnienie mieszkańcom osiedla rozrywek w postaci gier i zabaw towarzyskich, wycieczek krajoznawczych czy zawodów sportowych. Dzieci i dorośli mieli stały dostęp do bieżących informacji o wydarzeniach zarówno lokalnych, jak i globalnych. Na tablicy ogłoszeń wywieszano aktualne zarządzenia i komunikaty oraz plany dnia i zajęć świetlicowych. Funkcjonowała gazetka ścienna oraz mówiona, na łamach których referowano nie tylko aktualne wydarzenia polityczne, lecz także utwory literackie i satyry tworzone przez małych artystów<sup>63</sup>.

Świetlica dawała wiele możliwości, zwłaszcza w czasie wakacji, gdy trzeba było zorganizować dzieciom czas wolny. Plan wakacyjny był szczegółowo rozpisany, aby systematycznie stymulować rozwój psychiczny i fizyczny dzieci. Godziny przedpołudniowe zarezerwowane były na naukę języka angielskiego, czas spędzany na świetlicy, aktywność fizyczną oraz kąpiel morską. Od 12:00 do 17:00 dzieci przebywały w barakach z powodu zbyt wysokich temperatur panujących na zewnątrz. Wychowawczynie chętnie urządzały pogadanki i zbiórki harcerskie. Godziny wieczorne ponownie przeznaczono na zajęcia świetlicowe i sportowe.

Najbardziej wyczekiwaną porą dnia był jednak indywidualny czas rekreacji, który dzieci miały po zjedzeniu kolacji. Pogoda była wówczas idealna na psoty i zabawy<sup>64</sup>. Jako że świetlica była mała, zastosowano podział na 3 grupy (po około 150 osób), biorąc pod uwagę wiek dzieci oraz ich zainteresowania. Zajęcia odbywały się dwa razy w tygodniu w godzinach przedpołudniowych (10:00-12:00) lub popołudniowych (17:00-19:00). Dorośli korzystali natomiast

<sup>62</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.86, k. 2-36; S. Dudryk-Darlewski, delegat MPiOS, sprawozdanie dziewiąte delegatury MPiOS w Indiach za styczeń 1944 r., Bombaj 21 lutego 1944., załączniki: ks. F. Pluta, komendant osiedla w Balachadi i J. Dobrostańska, kierownik działu kulturalno-oświatowego w Balachadi sprawozdanie szkolne oraz sprawozdanie z działu kulturalno-oświatowego w Balachadi za miesiąc styczeń 1944 r., Balachadi 2 lutego 1944.

<sup>63</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.86, k. 2-36; S. Dudryk-Darlewski, delegat MPiOS, sprawozdanie dziewiąte delegatury MPiOS w Indiach za styczeń 1944 r., Bombaj 21 lutego 1944., załączniki: ks. F. Pluta, komendant osiedla w Balachadi i J. Dobrostańska, kierownik działu kulturalno-oświatowego w Balachadi sprawozdanie szkolne oraz sprawozdanie z działu kulturalno-oświatowego w Balachadi za miesiąc styczeń 1944 r., Balachadi 2 lutego 1944.

<sup>64</sup> IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.28, bp., Z. Rozwadowska, zastępca komendanta osiedla w Balachadi, sprawozdanie ogólne z obozu Polskich Dzieci w Balachadi-Dżamnagar za miesiąc maj 1943 r., Balachadi 8 czerwca 1943.

z budynku codziennie po godzinie 20:00, organizując wieczorki literackie (dwa razy w tygodniu), odczyty referatów i dyskusje na tematy bieżące<sup>65</sup>.

Pomimo ubogiego zaopatrzenia i wyposażenia, świetlica od początku dobrze spełniała swoją funkcję. Dzieci, będąc pod opieką wychowawczyń, mogły rozwijać się prawidłowo w grupie rówieśników, odkrywać swoje zainteresowania, bawić się, a przede wszystkim zapomnieć o ciężkich przeżyciach w Rosji Sowieckiej. Oprócz gier towarzyskich, tańców i słuchania radia, w świetlicy wydzielono także scenę, na której zorganizowane przez Janinę Dobrostańską kółko teatralne mogło przeprowadzać próby. Najpierw przygotowano inscenizację *Dziadów* oraz *Balladyny*. Z okazji świąt wystawiono jasełka. W osiedlu udało się też stworzyć mini ogród zoologiczny, z węzami i mangustami, a także z ulubioną przez wszystkich sarenką Basią<sup>66</sup>.

Dodatkowo uruchomiono bibliotekę, która sukcesywnie, z miesiąca na miesiąc, gromadziła coraz to więcej pozycji. W czerwcu 1943 r. na liczącą łącznie 88 egzemplarzy zbiór biblioteki składały się: książki naukowe – *Polska, jej dzieje i kultura*, *Chopin*, *Mickiewicz* (31), powieści – *Ogniem i mieczem*, *W pustyni i w puszczy*, *Potop*, *Sybir bez przekleństw* (45), bajki dla dzieci – *Bajki starożytne*, *Na jagody* Konopnickiej (4), a także dzieła w językach obcych – francuskim i angielskim (8)<sup>67</sup>. W lutym 1944 r. w świetlicy ukazał się pierwszy numer gazetki ściennej, której redaktorką została Maria Janasowa, natomiast zdobienia w stylu ludowym wykonała Maria Wierzbicka. W gazecie można było przeczytać m.in. o problemach stojących przed młodzieżą, sprawach harcerskich i historycznych czy wiadomościach sportowych. Dla najmłodszych przeznaczono specjalną rubrykę zatytułowaną *Kącik dzieci*. Na łamach gazetki młodzież publikowała również autorskie wiersze<sup>68</sup>. Do Balachadi dostarczano także czasopisma i gazety informujące o aktualnych wydarzeniach, jak np.: „Polak w Afryce”, „Polska Walcząca”, „Polish News”, „Orzeł Biały”, „Robotnik Polski”, „Dziennik Żołnierza”, „Gazeta Polska”, „Osadnik”, „Tygodnik Polski”, „Kurier Polski”<sup>69</sup>.

Poprzez organizację uroczystości kościelnych i państwowych oraz spotkań rocznicowych podtrzymywano pamięć o ojczyźnie i krzewiono patriotyzm. Urządzono np. wieczór powstania styczniowego, na którym prezentowano tło historyczne ówczesnych wydarzeń, śpiewano pieśni powstańcze oraz polski

<sup>65</sup> IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.28, bp., Z. Rozwadowska, zastępca komendanta osiedla w Balachadi, sprawozdanie z działalności pracy świetlicowej w Osiedlu Dzieci Polskich, Balachadi 7 czerwca 1943.

<sup>66</sup> AAN, Akta Kiry Banasińskiej: sygn. 2710.11, bp., Relacja Janiny Tarnogórskiej o pomocy uchodźcom w Indiach, 1987.

<sup>67</sup> Ibidem.

<sup>68</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.86, k. 68–101; S. Dudryk-Darlewski, delegat MPiOS w Indiach, sprawozdanie delegatury MPiOS w Indiach za luty 1944 r., załączniki: sprawozdanie szkolne, sprawozdanie z działu wychowania oraz działu kulturalno-oświatowego w Balachadi za miesiąc luty 1944 r, Bombaj 14 marca 1944.

<sup>69</sup> IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.28, bp., Świątkowska, wykaz pism, czasopism i książek wysłanych do Dżamnagaru, wrzesień–październik 1943.

hymn<sup>70</sup>. 1 maja 1944 r. rozpoczęły się wakacje. Do osiedla przybył wówczas delegat MWRIOP na Indie – Michał Goławski, a uczniowie z najlepszymi ocenami otrzymali książki z dedykacjami. W celu podtrzymania „ducha szkolnego” nauczyciel historii – Feliks Wronko zorganizował konkurs dat historycznych, w którym uczestniczyli uczniowie z klasy VI. Nagrodzeni zostali Kazimierz Ganczar, Jan Martynowicz, Tadeusz Bieroński. Z kolei Jadwiga Masewicz zorganizowała konkurs czytania, w którym uczestniczyli również uczniowie klasy VI. Dzieci miały za zadanie przeczytać wybrany fragment *W pustyni i w puszczy* Henryka Sienkiewicza. Nagrodzeni zostali: Krystyna Czerwiowska, Emilia Szymańska, Zbigniew Bobolski. Dzieci wyróżniono za dykcję, płynność w czytaniu oraz wyrażanie ekspresji i modulację głosu<sup>71</sup>. Z okazji Trzeciego Maja zorganizowano uroczystą akademię poświęconą konstytucji, czytając jej najważniejsze postanowienia. Popularne były również spotkania i pogadanki na tematy historyczne, polityczne i z wiedzy ogólnej.

W duchu świątecznej tradycji opiekunowie organizowali także *mikołajki* – „Mikołaj” przyjeżdżał do osiedla na wielbłądzie i rozdawał drobne podarunki. Skromność upominków tłumaczono tym, że po drodze święty odwiedził także dzieci w innych obozach uchodźczych – w Afryce, Persji i Meksyku<sup>72</sup>. W ten sposób uświadamiano im, że wielu rówieśników znalazło się w podobnej sytuacji. Minister Stańczyk wielokrotnie podkreślał, że widzi w dzieciach przyszłość narodu polskiego. Chwalił ogromny patriotyzm objawiający się między innymi przez propagowanie polskiej kultury, przedstawienia teatralne, tańce narodowe, pieśni patriotyczne czy aktywny udział w uroczystościach państwowych i religijnych, przypominających im odległą ojczyznę<sup>73</sup>.

W kwietniu 1943 r. w osiedlu zorganizowano hufiec harcerski, któremu przewodniczyła Janina Ptakowa. Drużyny i gromady żeńskie liczyły 137 dziewcząt, natomiast drużyny męskie 63 chłopców. Łączna liczba dzieci należących do harcerstwa, w początkowej fazie jego istnienia, wynosiła 200 osób. W skład hufca weszły następujące drużyny i zastępy: I Żeńska Drużyna im. Romualda Traugutta, II Żeńska Drużyna im. Królowej Jadwigi, III Żeńska Drużyna im. Józefa Piłsudskiego, I Męska Drużyna im. Tadeusza Kościuszki, II Męska Drużyna (brak danych o imieniu czy patronie), I Żeńska Gromada

<sup>70</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.86, k. 2–36; S. Dudryk-Darlewski, delegat MPiOS, sprawozdanie dziewiąte delegatury MPiOS w Indiach za styczeń 1944 r., Bombaj 21 lutego 1944., załączniki: ks. F. Pluta, komendant osiedla w Balachadi i J. Dobrostańska, kierownik działu kulturalno-oświatowego w Balachadi sprawozdanie szkolne oraz sprawozdanie z działu kulturalno-oświatowego w Balachadi za miesiąc styczeń 1944 r., Balachadi 2 lutego 1944.

<sup>71</sup> AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.86, k. 219–288; S. Dudryk-Darlewski, delegat MPiOS w Indiach, sprawozdanie trzynaste delegatury MPiOS w Indiach za maj 1944 r., załączniki: sprawozdanie szkolne oraz sprawozdanie z działu kulturalno-oświatowego w Balachadi za miesiąc maj 1944 r., Bombaj 27 czerwca 1944.

<sup>72</sup> Polak w Indiach R II (1944), nr 2 s.9.

<sup>73</sup> IPMS, Maszynopisy i rękopisy: sygn. B.1866, k. 1–15, sprawozdanie Jana Stańczyka, Ministra Pracy i Opieki Społecznej z podróży na Środkowy Wschód w czasie od 20 lutego do 8 lipca 1943.



Zuchów – Słoneczko, II Żeńska Gromada Zuchów – Krasnoludki<sup>74</sup>. Zadbano również o kondycję fizyczną dzieci, organizując sekcję sportową oraz wycieczki do pobliskiego miasteczka – Dżamnagaru, aby zapoznać podopiecznych z lokalną kulturą i zabytkami.



Fotografia 3. Dzieci polskie w Indiach (Balachadi) 1942 r. Wśród dzieci Feliks i Roger Scazighino. ACDZWiP sygn. 577.

Dnia 12 maja 1945 r. miało miejsce uroczyste poświęcenie sztandaru harcerskiego VI Szczepu w Dżamnagar. Dokonał tego ks. Franciszek Pluta, a w wydarzeniu uczestniczył również maharadża Jam Saheb, który – wręczając

<sup>74</sup> IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.28, bp., Z. Rozwadowska, zastępca komendanta osiedla w Balachadi, sprawozdanie ogólne z obozu Polskich Dzieci w Balachadi-Dżamnagar za miesiąc maj 1943 r., Balachadi 8 czerwca 1943.

sztandar phm. Janinie Ptakowej, wygłosił mowę: „Jest to dla mnie i mojej żony wielkie zaszczyt, że zostaliśmy rodzicami chrzestnymi tego polskiego harcerskiego sztandaru. Niech te srebrne gwoździe, które wbijamy w drzewce tej flagi, będą gwoździami wbitymi w trumnę wrogów wolności i waszych domów. [...] Ja zawsze pozostanę wierny i lojalny wobec Polski, zawsze będę sympatyzował z przyszłością waszego kraju”<sup>75</sup>.

Temat zabaw i psot szczególnie zapadł w pamięci świadków historii. Roger Scazighino wspomina, że „[...] największa zabawa dla nas chłopców to było polowanie na szakale albo łapanie tych, co ogonem dziobią – skorpionów [...]”<sup>76</sup>. Z kolei Zbigniew Bartosz opowiadał: „[...] za szkołą nie przepadałem. Natomiast gołębie hodowałem z kolegami. Potem w miarę likwidowania obozu, część baraków była wolna, to myśmy [je] zajmowali i gołębniki takie [robiliśmy]. Jedzenie dla ptaków – akurat koło nas były uprawy Hindusów, to zawsze się trochę podkraść. Gołębie najpierw się łapało. Miednice podpierało się kołkiem i posypywało się ziarno. Korek był na sznurku. Jak gołąb wszedł to za ten sznurek się pociągało i gołąb mój. Oprócz tego też wiewiórki małe karmiło się z pipetki do zakrapiania oczów. Gołębie małe, jak się wybierało z gniazda to trzeba było tą dżugarę<sup>77</sup> [...] gołębiom pogryźć samemu. Zrobić papkę i normalnie brało się dziób gołębia i tak karmiliśmy. Podawało się językiem [...]”<sup>78</sup>.

Przez cały okres funkcjonowania osiedla Balachadi zmarło dwóch chłopców. Stan pierwszego z nich (ośmioletni Piotruś) był bardzo ciężki jeszcze na terenie ZSRS i lekarze nie potrafili mu pomóc. Drugi, starszy o kilka lat, utonął podczas kąpeli<sup>79</sup>.

Po zakończeniu II wojny światowej sytuacja dzieci, a zwłaszcza sierot, była nie do końca jasna. Pojawiły się trudności natury prawnej związane z powrotem dzieci do kraju. Władze polskie przeciwstawiły się ich adopcjom przez obywateli innych państw<sup>80</sup>. Z czasem z osiedla zaczęło ubywać coraz więcej osób. Starano się wyjechać do Stanów Zjednoczonych, Kanady czy Australii. Dzieci, które miały kogoś z rodziców w armii polskiej lub na emigracji, zostały zabrane m.in. do Anglii czy Włoch. Niektóre popłynęły statkami do osiedli uchodźczych w Afryce. W końcu, w połowie 1946 r., zdecydowano o likwidacji osiedla w Balachadi. W listopadzie tego samego roku ostatnia grupa polskich dzieci opuściła Dżamnagar, kierując się do osiedla Valivade-Kolhapur<sup>81</sup>.

<sup>75</sup> B. Pancewicz, 1977, s. 52.

<sup>76</sup> ACDZWiP, Wywiad z Rogerem Scazighino przeprowadzony przez Alicję Śmigielką i Huberta Chudzio, Montreal, Kanada 7 maja 2014.

<sup>77</sup> Dżugara – sorgo zwisłe, zboże z rodzaju sorgo, uprawiane m.in. w Azji.

<sup>78</sup> ACDZWiP, sygn. IV 220, wywiad ze Zbigniewem Bartoszem przeprowadzony przez Annę Hejczyk, Kraków 22 sierpnia 2016.

<sup>79</sup> IPMS, Maszynopisy i rękopisy, sygn. B 2885, k. 3; R. Terlecki, 1986.

<sup>80</sup> IPMS, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej: sygn. A.18.20, bp., Kierownik działu opieki MPiOS do Konsulatu RP w Nowym Jorku, 10 grudnia 1945.

<sup>81</sup> W. Stypuła, 2002, s. 143–144.

Warto zaznaczyć, że pierwsza nieudana próba likwidacji obozu Balachadi miała nastąpić już w niespełna rok po jego utworzeniu, w maju 1943 r. Dzieci miały być przeniesione do pobliskiego obozu w Chela, jednak ich stan zdrowotny i panująca wówczas na terenie Dżamnagaru malaria, wstrzymały tę decyzję<sup>82</sup>. Po likwidacji obozu w 1946 r., dzięki staraniom ks. Pluty, grupa 32 chłopców wyjechała do seminarium duchownego w Orchard Lake<sup>83</sup>.

Czas spędzony w Indiach zapadł w pamięci świadków historii na zawsze. Kontakty nawiązane ponad 70 lat temu przetrwały i są utrzymywane po dziś dzień, np. wśród członków Koła Polaków z Indii. Co kilka lat organizowane są międzynarodowe zjazdy byłych mieszkańców osiedli polskich. W latach 80. XX w. wśród członków Klubu Dżamnagarczyków zrodziła się idea symbolicznego podziękowania społeczności indyjskiej za udzielenie pomocy i gościny dzieciom polskim. Z inicjatywy m.in. Wiesława Stypuły, jednego z wychowanków Osiedla Dzieci Polskich w Balachadi, podjęto starania o postawienie na terenie byłego sierocińca pomnika – tablicy pamiątkowej. Po wielu trudnych rozmowach i staraniach, wiosną 1989 r., nastąpiło jej uroczyste odsłonięcie. Przedstawia ona kobietę hinduską z dzieckiem na ręku, przytulającą jednocześnie dziecko polskie. Tekst umieszczony na tablicy przygotowany został w języku polskim i hinduskim<sup>84</sup>. Oprócz tego Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa ufundowała pomnik upamiętniający maharadżę Nawanagaru. W dniu 31 października 2014 r. nastąpiło jego uroczyste odsłonięcie na Skwerze Dobrego Maharadży w warszawskiej Ochocie<sup>85</sup>.

Dla mieszkańców osiedla Balachadi szczególne znaczenie miała działalność edukacyjna i kulturowa wychowawców. Wspólnie spędzony czas – w szkole i poza nią, pozwolił dzieciom lepiej się poznać i odnaleźć wśród współtowarzyszy niedoli rodzinę zastępczą. Dzięki pracy nauczycieli dzieci nadrobiły stracone lata nauki, nabywając podstawową wiedzę, konieczną do dalszej edukacji. Zyskały także odwagę i pewność siebie. Zajęcia praktyczne natomiast przygotowywały dziewczynki i chłopców do samodzielnego, dorosłego życia. Postawy nauczycieli i opiekunów budowały poczucie wspólnoty i miłości do ojczyzny, tak bardzo potrzebne z dala od domu. Już po wojnie ks. Pluta pisał do swoich wychowanków: „W każdym wspomnieniu wraca do mnie Polish Children’s Camp, Balachadi, z szeregiem prymitywnych lepierek – baraków i [...] powiewająca chorągiew biała-amarantowa, symbol wolności, symbol Polski, którą w miniaturze na obcej gościnnej ziemi stworzyliśmy sami własnym wysiłkiem”<sup>86</sup>.

O tym, jak wielki wpływ na dzieci wywarły przeżycia II wojny światowej i emigracja, świadczą słowa Romana Gutowskiego: „Balachadi było dla nas

<sup>82</sup> T. Bugaj, 1984, s. 54.

<sup>83</sup> AAN, Akta Kiry Banasińskiej: sygn. 2710.12, bp., Janina Gładuń o szkolnictwie w Indiach – fragment Biuletynu ZNP w Kanadzie nr 57, r. 18, 1980.

<sup>84</sup> W. Stypuła, 2007, s. 412–418.

<sup>85</sup> D. Pniewska, 2014, s. 30–32.

<sup>86</sup> IPMS, Kolekcja dzieje uchodźstwa polskiego w Indiach: sygn. KOL.18.53, k. 15, Księga druga. Na środkowym Wschodzie, Indiach, w Meksyku, Nowej Zelandii i sercu afrykańskiej dżungli.

przeżyciem, którego nawet ci z Valivade, mający podobne do nas doświadczenia, nie mogą zrozumieć. Byliśmy tam jedynymi dziećmi bez rodzin. [Tam] mogliśmy poczuć się dziećmi, tak jak czuliśmy się wcześniej w Polsce, we własnych rodzinach”<sup>87</sup>. Ziemia Dżamnagarska, stała się bliska jej polskim mieszkańcom. Podczas pobytu w Indiach Wiesław Stypuła mówił: „Ja tu nie czuję się gościem. Ja przyjeżdżam tu któryś raz, bo ten teren jest moją drugą ojczyzną. Także traktuję się tutaj jako swój, nie jako gość. Jako swój, na swoim terenie”<sup>88</sup>.

## Bibliografia

### Wykaz skrótów

AAN – Archiwum Ant Nowych w Warszawie

ACDZWiP – Archiwum Centrum Dokumentacji Zsylek, Wypędzeń i Przesiedleń Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie

BL – British Library, London

BUW – Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego

IPMS – Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen W. Sikorskiego w Londynie

POSK – Polski Ośrodek Społeczno-Kulturalny w Londynie

TNA – The National Archives, Kew Gardens, London

### Źródła archiwalne

AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu Emigracyjnego w Londynie: sygn.131.85.

AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.86.

AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.88.

AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej rządu emigracyjnego w Londynie: sygn. 131.89.

AAN, Poselstwo RP w Teheranie: sygn. 592.64.

AAN, Akta Kiry Banasińskiej: sygn. 2710.11.

AAN, Akta Kiry Banasińskiej: sygn. 2710.12.

ACDZWiP, Wywiad z Jerzym Tomaszkiem przeprowadzony przez Annę Hejczyk i Mariusza Solarza, dnia 4 września 2012 r. w Szczawnicy, sygn. IV 139.

ACDZWiP, Wywiad z Alfonsem Kunickim przeprowadzony przez Annę Hejczyk i Mariusza Solarza, dnia 21 maja 2014 r. w Kanadzie.

ACDZWiP, Wywiad ze Stefanią Kuczerawy przeprowadzony przez Katarzynę Odrzywołek i Mariusza Solarza, dnia 17 października 2013 r. w Birmingham, Wielka Brytania.

ACDZWiP, Wywiad ze Zbigniewem Bartoszem przeprowadzony przez Annę Hejczyk dnia 22 sierpnia 2016 r. w Krakowie, Polska, sygn. IV 220.

<sup>87</sup> A. Bhattacharjee, 2014, za Roman Gutowski, s. 266

<sup>88</sup> Anu Radha, *Mała Polska w Indiach*, TVP Białystok, 2013, [dostęp: 12 lipca 2020 r. <https://www.youtube.com/watch?v=BJ3CjV9sF8k>], wypowiedź W. Stypuły.

- ACDZWiP, Wywiad z Rogerem Sczighino przeprowadzony przez Alicję Śmigielską i Huberta Chudzio dnia 7 maja 2014 r. w Montrealu, Kanada.
- ACDZWiP, Materiały archiwalne Alfonsa Kunickiego, sygn. 561.
- ACDZWiP, Materiały archiwalne Teresy Kosteleckiej, sygn. 431.
- ACDZWiP, Materiały archiwalne Rogera Sczighino, sygn. 577.
- BL, India Office Records and Private Papers: Accountant General's Records: sygn. IOR.L.AG.40.1.131.
- BL, India Office Records and Private Papers: Accountant General's Records: sygn. IOR.L.AG.40.1.168.
- BUW, *Gazeta Polak w Indiach*: sygn. 08561c
- BUW, *Gazeta Polish News*: sygn. 056919.
- IPMS, Ministerstwo Spraw Zagranicznych: sygn. A.11.E.536.
- IPMS, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej: sygn. A.18.20.
- IPMS, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej: sygn. A.18.50.
- IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego: sygn. A.19.I.14.
- IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego: sygn. A.19.II.6.
- IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego: sygn. A.19.II. 133.
- IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.14.
- IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.15.
- IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.16.
- IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.22.
- IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.28.
- IPMS, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Indiach: sygn. A.23.31.
- IPMS, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie: sygn. A.74.32.
- IPMS, Maszynopisy i rękopisy: sygn. B.1866.
- IPMS, Maszynopisy i rękopisy: sygn. B. 2885.
- IPMS, Kolekcja dzieje uchodźstwa polskiego w Indiach: sygn. KOL.18.53.
- IPMS, Kolekcja Stanisława Kota: sygn. KOL. 25.25A.
- IPMS, Kolekcja Kiry i Eugeniusza Banasińskich: sygn. KOL. 129.2.
- IPMS, Kolekcja Kiry i Eugeniusza Banasińskich: sygn. KOL. 129.5.
- IPMS, Kolekcja Kiry i Eugeniusza Banasińskich: sygn. KOL. 129.7.
- POSK, Rękopisy: sygn. Rps.620.
- TNA, Foreign Office: Political Departments General Correspondence from 1906–1966: sygn. FO 371.36712.
- TNA, Treasury: Overseas Finance Division: Registered Files: sygn. T 236.1391.

TNA, Foreign Office: Political Departments General Correspondence from 1906–1966: sygn. FO 371.51153.

## Opracowania

- Beldowski L., (red.), 2002, *Polacy w Indiach 1942–1948 w świetle dokumentów i wspomnień*, Warszawa.
- Bhattacharjee A., 2014, *Druga Ojczyzna. Polskie dzieci tułacze w Indiach*, z j. ang. tłumaczył K. Mazurek, Poznań.
- Bhattacharjee A., 2011, *Obywatele polscy w Nawanagar w Indiach*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 10/2 (18), s. 233–254.
- Boćkowski D., 1999, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa.
- Bugaj T., 1984, *Dzieci polskie w krajach pozaeuropejskich 1939–1949*, Jelenia Góra.
- Chmielewski W., 2019, *Przedszkola na uchodźstwie w okresie II wojny światowej*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce”, nr 3 (53), s. 87–110.
- Davis N., 2015, *Szlak Nadziei. Armia Andersa. Marsz przez 3 kontynenty*. Warszawa.
- Głowacki A., 1998, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź.
- Królikowski Ł., 2008, *Skradzione dzieciństwo. Polskie dzieci na tułaczym szlaku 1939–1950*, Warszawa.
- Maresch (Polnik) E., 2002, *Bombaj. Centrala polskich placówek [w:] Polacy w Indiach 1942–1948 w świetle dokumentów i wspomnień*, red. L. Beldowski, Warszawa.
- Ney-Krwawicz M., 2014, *Na pięciu kontynentach. Polskie dzieci, młodzież i szkoły na tułaczym szlakach 1939–1950*, Warszawa.
- Pancewicz B., 1977, *Harcerstwo w Indiach*, Londyn.
- Pluta L., 2015, *Ojciec tysiąca sierot*, Warszawa.
- Siedlecki J., 1990, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, Gdańsk.
- Siedlecki J. K., 2002, *Polskie ośrodki w Indiach i zarys finansów [w:] Polacy w Indiach 1942–1948 w świetle dokumentów i wspomnień*, red. L. Beldowski, Warszawa, s. 33–35.
- Stypuła W., 2002, *Osiedle dzieci polskich w Balachadi: [w:] Polacy w Indiach 1942–1948 w świetle dokumentów i wspomnień*, red. L. Beldowski, Warszawa, s. 82–147.
- Stypuła W., 2007, *We wszystkie świata strony. Kresy – Syberia – Indie – świat. Tułacze losy polskich dzieci*, Warszawa.
- Stypuła W., 2011, *W gościnie u „polskiego” maharadży*, Grajewo.
- Zubarczyk P., 2008, *Z historii dzieci polskich na „niehumanitarnej ziemi”*. *Misja Wicekonsula Lisieckiego [w:] Polskie dzieci na tułaczym szlakach 1939–1950*, red. J. Żelazko, J. Wróbel, Warszawa, s. 55–65.
- Terlecki R., 1986, *Polskie szkoły w Indiach w latach 1942–1946*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, 37, s. 57–70.
- Tumulec M., 2013, *Historia stosunków polsko-indyjskich XVI–XXI w.*, Warszawa.
- Wróbel J., 2003, *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942–1952*, Łódź.



Wróbel J., 2008, *Rozproszeni po świecie. Polskie dzieci w osiedlach na Bliskim i Środkowym Wschodzie, w Afryce, Indiach, Meksyku i Nowej Zelandii* [w:] *Polskie dzieci na tułaczycich szlakach 1939–1950*, red. J. Żelazko, J. Wróbel, Warszawa, s. 66–93.

Żaroń P., 1990, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, Warszawa.

## Inne

Anu Radha, *Mała Polska w Indiach*, TVP Białystok, 2013.

„Biuletyn Koła Polaków z Indii. Association of Poles in India 1942–1948”. Biuletyn nr 49. Grudzień 2014, red. D. Pniewska, Londyn.

*Polska szkoła na tułaczycich szlakach Album. Fundacja archiwum Fotograficzne tułaczy*, Warszawa 2004.